

Vzhled carských rezidencí v 16. století

Andrej L. Batalov

Přestavbu moskevského Kremlu za vlády Ivana III. a Vasilije III. ruští badatelé všestranně prozkoumali v kontextu celoevropského procesu přebudovávání zámků a rezidencí realizovaného italskými architekty v hlavních městech zemí střední a východní Evropy.ⁱ Severoitalská a toskánská architekti přestavěli Kreml do podoby, která odpovídala ambicím gosudarů vši Rusi usilujících o vydobytí si svého místa v evropském a asijském prostoru. Svým významem toto „italské“ období v historii budování velkoknížecích dvorů a usedlostí v mnohém zastínilo následující epochu spojenou s moskevským carstvím.

Charakter a rozsah stavebních prací prováděných na carském dvoře v následujícím období, za vlády Ivana IV., lze však vzhledem k nedostatku písemných pramenů rekonstruovat jen velmi obtížně. Otázkou proto je, nakolik se v epoše prvního ruského cara vzhled Kremlu, vybudovaného za jeho předchůdců ve stylu italského quattrocenta, ve skutečnosti proměnil. Počátky Ivanovy vlády v mnoha aspektech poznamenaly letní požáry roku 1547. Z oficiálních dvorských letopisů je možné přesně zjistit, které části Kremlu oheň poškodil. Zachvátil velkoknížecí palác, s ním spojený chrám Zvěstování Ježíše Krista a pokladnici.ⁱⁱ Tato tragédie ale ve svém důsledku podnítila rozvoj stavebnictví a také ikonopisectví druhé poloviny století. Dvůr ovšem musel zajistit dostatek finančních prostředků, aby mohl získat potřebné stavební odborníky. Architekty a řemeslníky bylo nutné, stejně jako v předešlém období, hledat za hranicemi Moskovie.

Následných opravných prací využili doboví stavitelé k přestavbě panovnického dvora, který se měl stát rezidencí nyní už carské rodiny. Do popředí se přitom dostávaly nové akcenty, velmi úzce spojené s představou obrazu pobožného cara, s ideou božského původu jeho moci a charismatického následnictví na trůně. To se týká především fresek ve středním Zlatém paláci, postaveném v letech 1547–1553,ⁱⁱⁱ a fresek v chrámu Zvěstování Ježíše Krista a chrámu Archandělském,^{iv} v němž později vznikla oddělená carská hrobka. Přestavba po požáru proměnila i prostorové uspořádání panovnického dvora. Kolem roku 1560 byla vybudována nová část dvorského komplexu – paláce carevičů, zřejmě poprvé v historii dostali carevičové svůj zvláštní dvorec s domácím chrámem, který doplnil v té době dotvářenou sakrální topografií carského dvora.^v V jeho sousedství byly postaveny dvorce pro velkoknížete Georgije Vasiljeviče a kazaňského chána Alexandra Safu-Kirejeviče,^{vi} kteří předtím žili přímo na carském dvoře. Zatímco o prostorovém uspořádání carské rezidence v době vlády Ivana Hrozného existuje poměrně jasná představa, o její architektonické podobě po obnově a

přestavbě v padesátých a šedesátých letech 16. století nemáme konkrétnější informace. Proto také nebylo až do poslední doby známo, jak požár vzhled carského sídla ve skutečnosti poznamenal.

Prováděné výzkumy prokázaly, že po požáru se změnila prostorová dispozice sálů a současně byly jejich kazetové dřevěné stropy nahrazeny klenutými.^{vii} V rámci oprav byly také obnoveny detaily keramické výzdoby, což prokazuje snahu o návaznost na předchozí výzdobu palácových místností.^{viii} Současně s obnovou carského sídla došlo i k rekonstrukci pokladnice a s ní spojené jižní části chrámu Zvěstování Ježíše Krista, v padesátých a šedesátých letech byl na jeho jižní straně přestavěn chrámový vstup a postaveno nové křídlo.^{ix}

Charakter změn a výzdobu provedenou po přestavbě lze studovat jen ze zlomků, které se dochovaly po zboření Velké zbrojnice v 18. století a které všichni znalci do nedávné doby datovali do konce 15. století. Nová bádání však doložila, že svou ikonografií a stylem patří do poloviny 16. století, což se potvrdilo i v průběhu restauračních prací.^x Všechny konstrukční prvky, například sloupy oblouků nebo paty svodů a jižní chrámový vchod byly celé pokryty plastickými ornamenty. Převládající motiv rozvíjejících se stonků s poupaty, možná také s chmelovými šiškami, byl základem ornamentální výzdoby jižního chrámového vchodu [obr. 23]. Tento motiv nevychází z italské renesanční dekorace období přelomu 15. a 16. století. Jeho přímou analogii lze nalézt ve zcela jiném kulturním prostředí – v německé knižní ornamentální výzdobě konce 15. století. Podobné motivy používal u písmen ve svých abecedách proslulý rytec Israhel van Meckenem. Kresbu iniciál vytvářejí prohnuté stonky s množstvím listů a s plody či šiškami oválných a pyramidálních tvarů. Všechny listy, stejně jako okvětní lístky rámuující plody, mají zakulacené a zakroucené konce a vyplňují prakticky celé plochy uvnitř iniciál [obr. 24].

Stejné motivy včetně opakování specifického ztvárnění plodů a listů zdobí řezby prostor v jižní části chrámu Zvěstování Ježíše Krista. Blízkost kresebné výzdoby iniciál a architektonických dekorativních kompozic necharakterizuje pouze ikonografická shoda, ale spojuje je také podobnost morfologie gotického ornamentu. V souladu s gotickou tradicí rostlinné motivy v chrámu Zvěstování Ježíše Krista napodobují přírodu. Vertikální plochy – sloupy, pravoúhlý pylon a pilastry portálu – jsou zaplněny kompozicemi, v nichž se rostlinné motivy gotického původu spojují do struktur opakujících konstrukce renesančních grotesek [obr. 25]. Většinu těchto kompozic však chybí hlavní prvky, jež jsou typické pro grotesky, a naopak se na nich objevují pletence rostlin se stonky, výhonky, květy, poupaty a plody, které jsou známy z německých rytin a ukazují na gotický styl. Jenom na jedné kompozici byly, jak se zdá, využity zoomorfní prvky, typické pro grotesky. Na sloupu oblouku, jímž se vchází

z prostoru krytého křídla do jižní galerie, lze spatřit dvě schematicky znázorněné příšery ve zvířecí podobě [obr. 26].

Německé rytiny ovlivňovaly od prvních desetiletí 16. století rovněž vývoj ruské knihy, rukopisné a posléze i tištěné, proto se také kompozice a kresba rostlinných motivů ve výzdobě jižních prostor chrámu Zvěstování Ježíše Krista podobají knižním lištám. Shoda je natolik blízká, že lze uvažovat o jejich bezprostředním vlivu na ornamentální architektonickou výzdobu [obr. 27]. Zároveň je však třeba zdůraznit, že soubor dekorativních motivů nalezených v jižních prostorách chrámu je mnohem různorodější než ten, který se objevuje ve výzdobě ruských tištěných knih.

Od gotizující plastické výzdoby je třeba odlišovat další skupiny zdobených zlomků z bílého kamene, které byly nalezeny při vykopávkách v Malém kremelském parku v roce 1887. V současné době se tyto zlomky datují do konce 15. století a spojují se s komplexem Velkého kremelského paláce – se stavbami, které byly jeho součástí a byly zbořeny v průběhu 18. a 19. století.^{xi} Není však jasné, zda zlomky patří k paláci postavenému Aloisiem da Milano. Další rozsáhlé archeologické práce a výzkumy, které probíhaly pod vedením Sergeje S. Podjapol'ského, se staly základem pro rekonstrukci paláce. Doplnily rovněž soubor zlomků, které pocházejí z výzdoby paláce. V současné době je proto k dispozici bohatá kolekce zlomků z bílého kamene a zlomků z terakoty. Všechny odpovídají uměleckému stylu quattrocenta a liší se od zlomků nalezených v roce 1887. Především se dosud neví, zda palác zdobily osmihranné sloupy s podobnými hlavicemi. Očividná je naopak příbuznost mezi nálezy z Malého kremelského parku a architektonickou výzdobou prostor v jižní části chrámu Zvěstování Ježíše Krista. Osmihranný tvar měly sloupky jižního chrámového křídla, jak dokazují jejich kopie zhotovené ve třicátých letech 19. století v souvislosti s přestavbou křídla a stavbou sakristie. Hlavice unikátního lichoběžníkového tvaru se navíc nacházejí přímo v chrámu Zvěstování Ježíše Krista [obr. 28]. Identický přitom není jenom tvar hlavic, ale také styl jejich výzdoby, v níž se opakuje kompozice ze svázaných stonků. Je to zjednodušená interpretace rostlinného motivu, který se dochoval na hlavicích sloupů u portálů Archandělského chrámu. Podobný motiv, jen s drobnými odlišnostmi zdobí také hlavice v chrámu Zvěstování Ježíše Krista, například hlavici pilastru pod obloukem přístřešku portálu. Odlišným prvkem jsou výhony s hrozny (plody), které vyrůstají ze stonků s květy a směřují vzhůru. Další rozdíl spočívá ve vynechání akantových listů zdobících hrany hlavic. Boky hlavic nalezených v roce 1887 dekorují velké rozetky [obr. 29]. Bez ohledu na tyto rozdíly dovoluje zpracování sloupů a hlavic vyslovit jednoznačný závěr, že tyto památky patří k témuž kremelskému období – k epoše Ivana Hrozného.

Boky dříku sloupů z nálezů v Malém kremelském parku pokrývá rostlinný ornament – rozvíjející se vinná réva se zakroucenými výhonky. Chybí na nich motivy, které jsou charakteristické pro výzdobu prostor v jižní části chrámu Zvěstování Ježíše Krista, stejně jako rostlinné ornamenty ztvárněné v gotickém stylu. Provedení listů je sblížuje se vzory renesanční plastické výzdoby portálů chrámu Zvěstování Ježíše Krista a také chrámu Archandělského. Od vzorů počátku 16. století se liší tím, že obrázek révy a jejích listů má výrazně geometrizovaný charakter. Na řezbě dřívků sloupů a dalších zlomcích z archeologických nálezů z roku 1887 je minimalizováno použití motivů grotesky.

Vliv grotesky je patrnější na obdélníkových blocích z tohoto souboru nálezů, jejichž přední část rámuje stylizovaná girlanda z poupát. Střední část zaujímá zjednodušená groteska – svícen se stonkem, z něhož se vinou zakroucené větve s plody. Ze spodních větví vyrůstají mořské příšery s rozevřenými tlamami, které se podobají stylizovaným delfinům. Zvláštnosti typické pro dekor těchto „panelů“ vedou k předpokladu, že nejsou dílem italských architektů z přelomu 15. a 16. století. Po kompoziční stránce projevují jistou blízkost s poněkud složitějšími groteskami, které zdobí vnitřní stranu dveří arcibiskupského stolce v novgorodském chrámu sv. Sofie pocházejících z přelomu padesátých a šedesátých let 16. století.

Soubor zlomků nalezených v Malém kremelském parku může být podle našeho mínění doplněn o prvky, které byly druhotně použity při budování Bílého města.^{xiii} Jsou to dva fragmenty dříku a základu osmistranného sloupu a blok archivolty. Dřík sloupu je ozdoben podobně jako sloupy z Malého kremelského parku. Opakuje se na něm nejen charakteristická osmihranná forma, ale také dekorace žeber dříku v podobě vertikálních pásů, které rámuji každou ze stran. Jsou zaplněny hustou kresbou z propletených stonků révy s plody kapkovitého tvaru. Základna vyniká jemnou profilací, prakticky stejnou, jakou mají sloupy jižního vchodu do chrámu a pilastry krytého jižního chrámového křídla.

Soudě podle shod profilace a motivů ornamentu se souborem zlomků jižního křídla a jižní galerie chrámu Zvěstování Ježíše Krista, které jednoznačně pocházejí z padesátých let 16. století, lze vznik zlomků z Malého kremelského parku a dvou fragmentů sloupu, které byly objeveny při zkoumání základů Bílého města, klást do doby vlády Ivana IV. a jeho budování Kremlu. Jak už bylo zmíněno, liší se od zlomků nalezených v jižních prostorách chrámu Zvěstování Ježíše Krista rostlinnými ornamentálními motivy. Jsou pro ně charakteristické pyramidální a oválné plody nebo chmelové šišky. Jako reálná se proto jeví domněnka, že nesouvisí ani s chrámem Zvěstování Ježíše Krista, ani s prostorami pokladnice obnovenými za Ivana IV. Výčet dalších staveb, z nichž mohou pocházet, je bohatý. Mohou to být paláce carevičů s chrámem Uvítání ikony Vladimírské Bohorodičky, mohou to být ale také prostory

velkoknížecího dvorce opravené po požáru v roce 1547, může to být též budova, v níž sídlil posol'ský prikaz, postavená v letech 1564–1565.^{xiii}

Ve zkoumaných skupinách památek náleží zvláštní místo prvkům architektonické výzdoby velkoknížecího dvorce, protože je pro ně příznačná příbuznost se vzory renesančních dekorací. Všechny památky z bílého kamene, nehledě na rozdíly mezi nimi, lze hodnotit jako stejnorodé z pohledu interpretace jak grotesky, tak sloupových řádů. Přitom mají i své specifické rysy, což dokazuje existenci několika hutí, v různé míře spojených s evropskou gotickou tradicí, ale také jednoznačně ovlivněných renesančním uměním. Tato jasná fakta dokazují, jak různorodé byly formy dekorativního zpracování bílého kamene v moskevském Kremlu v době vlády Ivana IV.

V plné míře se zvláštnosti dekorace dvorské architektury uplatňované v tomto období projeví v komplexu budov Alexandrovské slobody, která je z mnoha důvodů považována za nejsložitější ruskou stavební památku 16. století.^{xiv} Chrámy, jež zde stojí, se staly známými už pro časté změny datace jejich vzniku. Jsou spojovány s architektonickým stylem druhé poloviny 16. století, který bývá označován jako druhá vlna „italizujících motivů“. Dokládá to jednak princip členění plochy pomocí sloupků, jednak výzdoba portálů, již charakterizují rysy společné s plastickými dekoracemi z éry Ivana Hrozného v moskevském Kremlu. V literatuře se připomínalo, že se liší kompozicí a také charakterem dekoru od kremelských chrámových portálů vytvořených na počátku 16. století italskými staviteli. Bez hlubšího rozboru ikonografie a stylistických zvláštností chrámových portálů v Alexandrovské slobodě je možné konstatovat, že portály spojuje jisté zjednodušení sloupového řádu a opuštění rysů renesanční grotesky, které jsou vlastní pracím italských mistrů v Moskvě z počátku 16. století.^{xv} Pro portály chrámu Svaté Trojice a chrámu Zesnutí Bohorodičky v Alexandrovské slobodě, které vynikají užitím unikátních výzdobných prvků, jsou charakteristické gotizující motivy. Podobné spojení portálu v renesančním stylu s neobvyklými prvky, jež vede i k narušení stylových proporcí (široké a krátké pilastry zdobící archivoltu v chrámu Svaté Trojice), je typické i pro portály dalších staveb z doby Ivana IV. (viz například portály chrámu Zesnutí Bohorodičky Trojicko-Sergijevského kláštera, které mají stejně jako portál chrámu Svaté Trojice křivé ostění).

Topografie dvorce Ivana IV. v Alexandrovské slobodě je neznámá, pozornost však přitahuje umístění dvou bezesporu současně postavených chrámů – Svaté Trojice a Zesnutí Bohorodičky – které může dokazovat, že stály v různých křídlech dvorce a mohly být postaveny do kříže, podobně jako tomu bylo na velkoknížecím dvorci v Kremlu. I v Alexandrovské slobodě mohli situovat do jednoho komplexu dvorec carevnin, dvorec carevičů a dvorec carův. Dvorce byly s největší pravděpodobností dřevěné, jedinými kamennými stavbami byly domácí

chrámy. Prostorové aluze zesiloval chrám-zvonice, dominující celému architektonickému komplexu. Zvonice měla sloupovitý tvar a byla původně zakončena jehlanovou střechou, jež měla funkci rezonátoru. V této souvislosti je třeba připomenout hypotézu, že rovněž zvonice Ivana Velikého v Kremlu mohla mít do roku 1600, podobně jako italské kampanily, cihlovou jehlanovou střechu.^{xvi} Celý dvorec v Alexandrovské slobodě byl přitom postaven jako pevnost chráněná příkopem, valem a hradbami. Soudě podle popisu Henricha von Stadena, člena Ivanovy družiny, jenž ve dvorci pobýval, sestávaly hradby z dřevěných bloků naplněných hlínou a obložených cihlami a vytvářely tak zdání cihlového pevnostního opevnění.^{xvii} Ivan Hrozný poprvé vybudoval zcela nový typ opevněné rezidence mimo Moskvu.

Tradice plastické architektonické výzdoby pravděpodobně za nástupců Ivana IV. dále nepokračovala. Vzhledem k absenci jakýchkoli ornamentálních motivů v architektuře této doby, které by se vyznačovaly určitou jednotností forem a stejnorodostí kompozičních a plastických řešení, lze soudit, že se tento způsob výzdoby na konci 16. století skutečně neuplatňoval. Přesto se při řešení vnějšího vzhledu carské rezidence projevovала návaznost na předešlé období.

Je známým faktem, že se představě, která vymezuje místo ruského carství a ruské církve v ekumenickém pravoslavném světě, dostává oficiálního vyjádření právě na konci 16. století povýšením metropole na patriarchát. Prvním gosudarem, kterého, podobně jako byzantského císaře, korunoval na cara patriarcha, byl Boris Godunov. Právě on pokračoval v budování panovnických rezidencí situovaných mimo Moskvu. Zachované dokumenty dovolují rekonstruovat podobu Godunovovy rezidence ve Velkých Vjazmách nacházející se na staré Smolenské cestě, po níž přijížděli do Moskvy poslové. Měla pevnostní charakter, příkop, valy a dřevěné hradby, a soudě podle informací současníků, také věže. Příkop a možná též svah valu byly obloženy bílým kamenem.^{xviii}

Podobné opevněné sídlo si nechal Boris Godunov postavit v téže době v Borisově. Toto sídlo mělo podle všeho plnit stejnou úlohu, jakou plnila v době vlády Ivana Hrozného Alexandrovská sloboda. Borisov se měl stát opevněnou rezidencí vládce ruské země. Kamenná pevnost se čtyřmi věžemi a dvěma branami byla postavena na vysokém, nepřístupném vrchu a chráněna hlubokým příkopem se strmými břehy. Obrannou funkci měla i velká vodní nádrž vytvořená na jižní straně pod pahorkem přehrazením řeky Protvy.^{xix}

Borisov a další Godunovovy dvorce stavěné mimo Moskvu byly výrazně ovlivněny architekturou Alexandrovské slobody, měly standardní uspořádání a vzhled. Nelze je srovnávat s královskými venkovskými rezidencemi a vilami určenými „k ušlechtilému trávení volného času“, které se začaly v Evropě stavět od konce 15. století, o jisté míře evropeizace však svědčí.

V době smuty byly dřevěné Godunovovy dvorce vyloupeny a spáleny, zůstaly z nich ale zachovány chrámy stojící v jejich areálech, které se pak staly centry náboženského života pro okolní obyvatele. Chrámy vybudované v komplexech carských rezidencí během 16. století představovaly, jak už bylo mnohokrát připomínáno, jedinečné stavitelské příklady italizujících forem, jež byly výsledkem historie ruské architektury, po celé století ovlivňované činností italských mistrů v Rusku. Nehledě na rozšířené mínění, že se Rus dostala do izolace a již se nadále neinspirovala renesančním uměním poté, co v Moskvě od konce třicátých let 16. století přestali působit italští umělci, zůstávala ruská architektura stavěná na dvorech velkoknížat a carů až do konce tohoto století pod vlivem evropské, především italské, umělecké kultury.

-
- ⁱ Lazarev, Viktor N.: *Vizantijskoje i drevněrusškoje iskusstvo*. Moskva 1978; soupis prací S. S. Podjapoľského: Podjapoľskij, Sergej S.: *Istoriko-architekturnyje issledovanija. Statji i matėrialy*. Moskva 2006, s. 313–317; Biaľostocki, Jan: *The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary. Bohemia. Poland*. Oxford 1976.
- ⁱⁱ *Polnoje sobranije russkich letopisej. T. 13. Letopisnyj sbornik, imenujemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopis'ju*. Moskva 2000², s. 152.
- ⁱⁱⁱ Spodní hranice se opírá o datum Ivanova nařizení o výzdobě paláců. Srv. *Akty sobrannyje v bibiliotėkach i archivach archeografičeskoju expediceju imperatrskoj Akademii nauk*. T. I. Sankt-Petěrburg 1836, s. 247. Horní je dána soudem s d'jakem Ivanem Viskovatým v letech 1553–1554, v němž se připomínaly fresky středního Zlatého paláce. K námětům výzdoby viz: Podobedova, Oľga I.: *Moskovskaja škola živopisi pri Ivaně IV: Raboty v Moskovskom Kremlė 40–70 let XVI veka*. Moskva 1972 s. 59–68.
- ^{iv} Kačalova, Irina. Ja. – Majasova, Nataľja A. – Ščennikova, Ljudmila A.: *Blagoveščenskij sobor Moskovskogo Kremlja*. Moskva 1990, s. 33, 40; Samojlova, Taťjana Je.: *Kn'jažeskije portrety v rospisi Archagel'skogo sobora Moskovskogo Kremlja. Ikonografičeskja programma XVI veka*. Moskva 2004, s. 264.
- ^v *Polnoje sobranije russkich letopisej. T. 13. Č. 2. Dopolněnija k Nikonovskoj letopisi : Tak nazyvajemaja carstvennaja kniga*. Moskva 2000², s. 328–329.
- ^{vi} Tamtėž, s. 329.
- ^{vii} Pod'japoľskij, Sergej S. – Jedokimov, Georgij S. – Ruzajeva, Jekatěrina I. – Jaganov, Andrej V. – Jakovlev, Dmitrij Je.: *Novyje dannyje o Kremlevskom dvorce rubeža XV–XVI vv*. In: Batalov, A. L. (ed.): *Drevněrusškoje iskusstvo: Russkoje iskusstvo Pozdněgo Sredněvekov'ja: XVI vek*. Moskva 2003, s. 51–98.
- ^{viii} Jevdokimov, Georgij S. – Ruzajeva, Jekatěrina I. – Jakovlev, Dmitrij Je.: *Architekturnaja keramika v dėkore velikoknjažeskogo dvora v seredině XVI veka*. In: Batalov, A. L. (ed.): *Drevněrusškoje iskusstvo: Russkoje iskusstvo Pozdněgo Sredněvekov'ja: XVI vek*. Moskva 2003, s. 120–127.
- ^{ix} Jevdokimov, Georgij S.: *K istorii postrojek Kazennogo dvora v Moskovskom Kremlė. Carskij chram*. In: *Matėrialy i issledovanija. Fedėraľnoje gosudarstvennoje učrežděnije kul'tury. Gosudarstvennyj istoričesko-kul'turnyj muzej-zapovednik Moskovskij Kreml' 19*. 2008, s. 368, ilustrace 9.
- ^x Batalov, Andrej L.: *O datirovke belokamennoj rezby na južnoj paperti i kryľce Blagoveščenskogo sobora. Carskij chram*. In: *Matėrialy i issledovanija. Fedėraľnoje gosudarstvennoje učrežděnije kul'tury. Gosudarstvennyj istoričesko-kul'turnyj muzej-zapovednik Moskovskij Kreml' 19*. Moskva 2008, s. 330–354; Jevdokimov, Georgij S.: *K istorii postrojek Kazennogo dvora v Moskovskom Kremlė*, s. 355–376.
- ^{xi} Bartěněv, Sergej P.: *Moskovskij Kreml' v starinu i tēper' . Kniga II. Gosudarev dvor v Moskovskom Kremlė*. Moskva 1916, s. 107.
- ^{xii} Veksler, Alexandr G.: *Ostatki stěn Belogo goroda na Chochlovskoj ploščadi v Moskve (predvaritel'noje soobščenije)*. In: Batalov, A. L. – Krenke, N. A. (eds.): *Moskovskaja Rus' . Problemy archeologii i istorii architektury. K 60-letiju L. A. Beljajeva*. Moskva 2008, s. 346–355.
- ^{xiii} *Polnoje sobranije russkich letopisej. T. 13. Č. 2. Dopolněnija k Nikonovskoj letopisi: Tak nazyvajemaja carstvennaja kniga*, s. 397–398.
- ^{xiv} Podjapoľskij, Sergej S.: *O datirovke pamjatnikov Alexandrovoj slobody*. In: *Chudožestvennaja kul'tura Moskvy i Podmoskov'ja XIV – načala XX veka: Sbornik statěj v češť Gennadija V. Popova*. Moskva 2002, s. 161–184.
- ^{xv} Batalov, Andrej L.: *Pamjatniki Alexandrovskej slobody v kontěxtě razvittija russkoj architektury XVI veka*. In: *Zubovskije čtěníja III*, 2005, s. 29–41; tēž: *Moskovskoje kamennoje zodčestvo konca XVI veka: Problemy chudožestvennogo myšlenija epochi*. Moskva 1996, s. 205–207.
- ^{xvi} Petrov, Dmitrij A.: *Problemy rekonstrukcii pervonačal'nogo oblika i mesto v istorii architektury*. In: Batalov, A. L. (ed.): *Svod pamjatnikov architektury Moskovskogo Kremlja. T. 1. Kolokol'nja „Ivan Velikij“ i sobornyje zvony*. Moskva 2015, s. 26–51.
- ^{xvii} Štaden, Genrich: *Zapiski o Moskovii*. T. I. Moskva 2008, s. 289.
- ^{xviii} *Dněvnik Mariny Mnišek*. Sankt-Petěrburg 1995, s. 39; *Dněvnik posol'stva getmana Lva Sapeci*. In: *Inostrancy o drevněj Moskve: Moskva XV–XVII vekov*. Moskva 1991, s. 183.

^{xix} Rappoport, Pavel A.: *Borisov gorodok*. In: *Matěrialy i issledovanija po archeologii SSSR* 44. Moskva-Leningrad 1955; Kostočkin, Vladimir V.: *Gosudarev mastěr Fjodor Kon'*. Moskva 1964, s. 159–165.